

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY: JADIDCHILIK MAFKURASI, MILLIY MATBUOT VA SAHNA MADANIYATINING SHAKLLANISHIDA TUTGAN O‘RNI

Abdiyeva Sarvinoz Shoyimovna

Kalit so‘zlar: Mahmudxo‘ja Behbudiy, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, milliy matbuot, Oyna jurnali, Samarqand gazetasi, Padarkush dramasi, ijtimoiy tanqid, milliy uyg‘onish, Turkiston modernizatsiyasi, teatr.

Annotatsiya: Ushbu maqola Mahmudxo‘ja Behbudiyning XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotidagi o‘rnini uch yo‘nalishda: jadidchilik mafkurasini, milliy matbuot amaliyoti va sahna (drama) madaniyatining shakllanishi kesishmasida tadqiq etadi. Tadqiqotda Behbudiyning publitsistik merosi, tahririy strategiyalari, ta’lim islohoti haqidagi qarashlari hamda dramatik asarlari orqali jamiyatlardagi jaholat, savodsizlik va ijtimoiy sustkashlikni tanqid qilish mexanizmlari yoritiladi. Metodologik yondashuv sifatida tarixiy-qiyosiy tahlil, matn va diskurs tahlili, shuningdek, kontent tahlili qo‘llanib, Behbudiyning gazetachilikdagi til soddalashtirish, mavzu tanlash, auditoriya bilan muloqot o‘rnatish usullari hamda teatrni ommaviy ma’rifat vositasiga aylantirishdagi roli ko‘rsatib beriladi. Maqola Behbudiy fenomenini “ma’rifat tashabbuskori-tahrirchi-dramaturg” uchligi sifatida talqin qilib, uning yangi usul maktablari g‘oyalarini tarqatish, mahalliy jamoatchilik fikrini shakllantirish va sahna orqali ijtimoiy muammolarni ommaga olib chiqishdagi tizimli sa’y-harakatlarini qayta baholaydi. Natijalar Behbudiy merosini bir yoqlama “jadid arbobi” sifatida emas, balki zamonaviy kommunikatsiya maydoni (matbuot, sahna, ma’rifiy tarmoq)ni kompleks ravishda barpo etgan intellektual sifatida ko‘rishga imkon beradi.

XX asr boshlarida Turkiston jamiyati ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar, ma’rifiy ehtiyoj va modernizatsiya bosimining murakkab chorrahasida turar edi. Mustamlakachilik sharoitida maorif, matbuot va jamoatchilik fikri bozorida yangi institutlar shakllana boshladi: yangi usul maktablari, mahalliy matbuot, sahna san’ati, ma’rifat jamiyatlari. Ana shu jarayon markazida turgan Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining serqirra faoliyati bilan milliy uyg‘onishning ramziy figuralaridan biriga aylandi. U nafaqat ma’rifatparvar muallim, balki jurnalist-tahrirchi va dramaturg sifatida ham kommunikativ makonlarni tashkil etib, ularni jamoatchilik muhokamasi va ijtimoiy o‘zgarishlar platformasiga aylantira oldi.

Behbudiy jadidchilik mafkurasini “ilm-amal-ijtimoiy mas’uliyat” triadasi orqali talqin qilar, ta’limni jamiyat muammolarini yechishga xizmat qiladigan eng muhim vosita deb bildi. U yangi usul maktablari g‘oyasini ilgari surar ekan, o‘qitish metodikasida savod chiqarishning tez va samarali yo‘llarini, dunyoviy fanlar bilan diniy-axloqiy tarbiyaning uyg‘unlashuvini zarur shart sifatida ko‘rsatdi. Matbuotdagi faoliyati esa bu g‘oyalarning

ommaga yoyilishida “kuchaytirgich” vazifasini bajaradi: u tahrir qilgan nashrlar sahifalarida iqtisodiy, huquqiy, pedagogik masalalar tizimli muhokama qilinib, jamiyatning “savodli fuqarolik” tasavvuri shakllantirildi. Tilni soddalashtirish, faktlarga tayangan ijtimoiy tanqid, muhokama madaniyatini shakllantirish - bular Behbudiylar publitsistikasining metodik belgilaridir.

Sahna maydoni Behbudiylarning ma’rifiy strategiyasida alohida ahamiyat kasb etadi. U dramaturgiyani, xususan, maishiy-ijtimoiy muammolarni ko’taruvchi pyesani keng ommaga tez ta’sir ko’rsatadigan vosita sifatida ko’rdi. Dramatik syujetlar orqali u savodsizlikning oqibatlari, tarbiya va mas’uliyat masalalari, isrofgarchilik, ortiqcha dabdaba, axborot yetishmasligi kabi muammolarni obrazli shaklda ko’rsatdi. Teatrning ommaviyligi, hissiy ta’siri va muloqotga undovchi tabiati matbuotdagi mavzularni tomoshabinga “ko’rinadigan” qildi; shunday qilib, matn-sahna-jamoatchilik fikri o’rtasida aylanuvchi kommunikativ sikl yuzaga keldi.

Behbudiylar shaxsini tadqiq etishda muhim jihatlardan biri: uning ijtimoiy tashabbuslaridagi tarmoq (network) tafakkuridir. U ma’rifat jamiyatlari, maktablar, nashrlar, sahna jamoalari, xayriya tashabbuslari, sayohat va safar xotiralari orqali turli auditoriyalarni birlashtirib, ularning o’zaro ta’sirini kuchaytirgan. Bunda u nafaqat g’oyalarni ilgari suradi, balki ularga xizmat qiladigan institutsional mexanizmlarni (bosmaxona, tahririyat, sahna truppassi, maktab tarmog’i) ham barpo etadi. Shu nuqtayi nazardan, Behbudiylar fenomeni muayyan shaxsiy ijoddan ko’ra kengroq kommunikatsion infratuzilmani yaratish amaliyoti sifatida ko’rilishi lozim.

Mavzuning ilmiy dolzarbligi bir necha omillar bilan asoslanadi. Birinchidan, jadidchilik tarixshunosligida Behbudiylarning roli ko’pincha umumiy “jadid arboblari” qatorida tilga olinadi, biroq uning matbuot va sahna orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish strategiyalari alohida, tizimli tahlilni talab qiladi. Ikkinchidan, hozirgi sharoitda media savodxonlik, ta’lim islohoti, ijtimoiy muloqot madaniyatini rivojlantirish singari vazifalar dolzarb bo’lib, Behbudiylar tajribasi konseptual va amaliy saboqlar beradi: tilni soddalashtirish, dalillash, ma’rifiy kontentni ommabop formatda yetkazish, teatr va matbuotni ijtimoiy dialog maydoni sifatida uyg’un qo’llash. Uchinchidan, Behbudiylar merosini qayta o’qish orqali milliy modernizatsiya jarayonlarining “ichki mexanizmlari” - institut, auditoriya, janr, uslub, tarmoq - aniqroq ko’rinadi.

Metodologik asos sifatida tarixiy-qiyosiy yondashuv, matn va diskurs tahlili, shuningdek, kontent tahlilidan foydalaniladi; manbalar majmuasiga Behbudiylar nashrlaridagi maqolalar, pyesa matnlari, zamondoshlar xotiralari hamda keyingi davr tadqiqotlari kiradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, Behbudiylar faoliyati “ma’rifatparvar shaxsiy tashabbus” doirasidan chiqarilib, o’zaro bog’langan kommunikativ tizim - matbuot-sahna-maktab triangulyatsiyasi - sifatida talqin etiladi. Shu tariqa, Behbudiylar merosi bugungi media va ta’lim sohalarida ham qo’llash mumkin bo’lgan konseptual darslar taklif etadi: auditoriyani kengaytiruvchi til siyosati, mavzularni ijtimoiy

foyda nuqtayi nazaridan ustuvorlashtirish, ommabop janrlar orqali ma'rifiy g'oyalarni samarali tarqatish.

Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati Turkistonning XX asr boshidagi "ma'rifat orqali islohot" g'oyasini jamoatchilik ongiga singdirishning uch asosiy kanali maktab, matbuot va sahnani bitta yaxlit kommunikativ tizimga birlashtirib berdi. U o'zini avvalo muallim sifatida ko'rsatdi: yangi usul maktablari konsepsiyasida savod chiqarishning tezkor, bosqichma-bosqich metodikasi, dars jarayonida diniy-axloqiy tarbiya bilan dunyoviy fanlarni uzviy tutashtirish, "o'qish-tushunish-muomala" zanjirini kuchaytirish uning doimiy mavzusi edi. Behbudiy uchun maktab faqat savod chiqarish maskani emas, balki fuqarolik ongini shakllantiruvchi laboratoriya bo'lib ko'rindi: o'quvchini fikr bildirishga, dalil bilan gapirishga, atrofdagi muammolarga javob izlashga o'rgatish keyingi bosqichda matbuot va sahna orqali keng jamiyatga tarqalishi kutilgan g'oyaviy "tayyorgarlik" edi.

Matbuotdagi amaliyoti shu tayyorgarlikni ommaga yoyishning eng samarali ko'prigiga aylandi. Behbudiyning tahririy yondashuvida uchta chiziqli barqaror kuzatiladi: til siyosati, mavzu siyosati va auditoriya bilan muloqot siyosati. Til borasida u murakkab ibora va ortiqcha balog'atga berilmasdan, sodda, tushunarli, ammo izchil dalillangan uslubni tanlaydi; termini tushuntirish, yangi tushunchalarni kundalik hayot misollari bilan yaqinlashtirish, sarlavhalarda muammoni aniq qo'yish (savol shaklida, muammo-yu yechim aloqadorligi ko'rsatilgan ko'rinishda) bular auditoriya kengayishining texnik shartlari bo'ldi. Mavzu tanlashda Behbudiy maorif, iqtisodiy maishat, kasb-hunar, sog'liq, huquqiy savodxonlik, tarbiya, ayol-erkakning ijtimoiy roli va isrofgarchilik kabi masalalarni bir butun ijtimoiy gigiyena sifatida ko'radi: jamiyatning sog'lomlashuvi shaxsiy odatlardan, oilaviy moliyadan, bolalar tarbiyasidan, kasb egaligidan boshlanishini qayta-qayta uqtiradi. Auditoriya bilan muloqotda esa u "o'qituvchi—o'quvchi" modelini matbuotga ko'chiradi: savol-javob ohangi, xat va mulohazalarga javob qaytarish, munozarali mavzularda dalillarni ketma-ket joylash kabi uslublar orqali kitobxonni passiv iste'molchidan faol muhokama ishtirokchisiga aylantirishga urinadi. Shu tariqa Behbudiy tahririyati axborot tarqatishdan ko'ra ko'proq ijtimoiy fikrni shakllantirish, ya'ni muloqot maydonini kengaytirish bilan band bo'ladi.

Sahna esa bu muloqotni tezlashtiruvchi va hissiy intensivligi yuqori bo'lgan ommaviy vosita sifatida ishga solinadi. Behbudiy dramaturgiyasida syujetlar asosan kundalik hayot muammolari atrofida quriladi: tarbiya va nazoratsizlik oqibatlarini, johillik bilan dabdabaning birlashib, oilani va jamiyatni yemirishi, mas'uliyat va mehnat qadri, nosog'lom urf-odatlarning ijtimoiy xarajati kabi mavzular sahnada "ko'rinadigan" muammo shaklini oladi. U personajlarni "qora-oq" bo'yoqlardan qochgan holda, ko'proq turmush mantiqi bilan gapirtiradi: xato ham ko'pincha bexabarlikdan kelib chiqadi, yechim esa bilim, tartib, hisob-kitob va jamiyatning bir-biriga mas'ul bo'lishi bilan bog'lanadi. Dramaturgik kompozitsiyada didaktik monologlar qisqa, ammo urg'uli; dialoglar esa konfliktni ochish, tomoshabinni ichki munozaraga chorlash, o'z hayoti bilan qiyoslash

imkonini berishga xizmat qiladi. Behbudiyning teatr haqidagi tasavvuri oddiy: gazeta varag'ida berilgan fikr ko'pincha kitobxon xotirasida so'nib ketishi mumkin, sahnadagi ko'rinish esa xatti-harakat, ovoz, hissiy zarba orqali g'oyani hayotiy tajribaga aylantiradi. Ana shu integratsiya matnning sahna bilan uyg'unlashuvi, g'oyaning jamiyat bo'ylab tez migratsiyasini ta'minlaydi.

Behbudiylar strategiyasining kuchli tomoni uning tarmoq (network) tafakkuri bilan bog'liq. U alohida-alohida tashabbuslarni emas, balki ular o'rtasidagi doimiy aylanish (maktab → matbuot → sahna → jamoatchilik muhokamasi → yana maktab)ni muhim deb biladi. Maktabda muammo ko'riladi, matbuotda u umumlashtiriladi va dalillanadi, sahnada obrazli ko'rinishga keltiriladi, jamoatchilik muhokamasida esa yechim variantlari pishiriladi; natija sifatida yana maktabga metodik yangilik, darslik, sinf-dan tashqari ishlar shaklida qaytadi. Bunday siklik muloqot Behbudiyning shaxsiy tashabbuslarini institutsional kuchga aylantiradi: bosmaxona va tahririyat, sahna jamoasi, xayriya va o'quvchilar to'garaklari, hatto muayyan mavzular bo'yicha hamkor ziyolilar guruhi shu tarmoqqa ulanib boradi.

Shu bilan birga, Behbudiylar faoliyati to'siqsiz kechmagan. Mustamlakachilik sharoitida matbuot erkinligi cheklovlari, ruxsatnoma, moliyaviy barqarorlik va senzura bog'liq risklar nashrlar umrini qisqartiruvchi omillar bo'lib turgan. Xususan, iqtisodiy modelda obuna tizimi, homiylar va xayriyaga suyanish nashr siyosatini ehtiyotkor yuritishga majbur etadi; tahririyatning barqaror kontent rejasini ushlab turish uchun mahalliy mualliflar tarmog'ini kengaytirish, mavzularni auditoriya qiziqishi bilan uyg'unlashtirish talab qilinadi. Behbudiylar buni tushunib, kontentda amaliy mavzular ulushini ko'paytiradi: kasb-hunar, bozor, uy xo'jaligi, bolalar salomatligi, tarbiya muammolari — bu mavzular ham jamiyat hayoti uchun zarur, ham “muloyim” uslubda dolzarb ijtimoiy masalalarga o'tish imkonini beradi. Diniy konservativ qatlamning qarshiligi ham alohida faktor: usul-i jadidni “bid'at” deb baholovchi qarashlarga nisbatan Behbudiylar bahsni “dushmanlik” mantiqida emas, “ma'rifat foydasi” mezonida olib borishga urinish bilan javob beradi. Uslubidagi muloyim, ammo qat'iy dalillash — ayni mana shunday muvozanatni ifodalaydi.

Behbudiylar publitsistik merosida media savodxonlikka xos bir necha tamoyil ko'rinadi: fikrni dalil va misol bilan yoritish; sarlavha va lider-paragraflarda muammoni aniqlashtirish; yalpi qor-lashdan ko'ra muammoni segmentlarga ajratib, bosqichma-bosqich yechim taklif qilish; auditoriya bilan etik munosabat — kinoya va masxaradan ko'ra tushuntirish, o'rgatish, dalillash. Bu yondashuvlar zamonaviy jurnalistika standartlariga hamohang bo'lib, bugun ham amaliy ahamiyatini yo'qotmagan. Behbudiylar uchun “sodda til” past saviyalik emas, balki keng qatlamlar bilan muloqotning yagona to'g'ri yo'li edi: til bilan auditoriya o'rtasidagi masofa qisqargan sari ma'rifatning ijtimoiy rentabelligi oshadi.

Dramaturgiya misolida ham xuddi shu tamoyillar ko‘rinadi. Konfliktlarning markaziga “bilimsizlik natijasida yuzaga kelgan xatti-harakat” qo‘yiladi; tragediya shaxsiy yovuzlikdan ko‘ra ijtimoiy-sistem muammo sifatida ko‘rsatiladi. Shu bois sahnadagi yechimlar ko‘pincha “jazolash” emas, balki “tushuntirish—o‘zgartirish—tuzatish” zanjiri bilan bog‘liq. Tomoshabin o‘zini sahnadagi aybdor bilan emas, balki muammo manbai — e’tiborsizlik, hisob-kitobsizlik, johillik — bilan identifikatsiya qiladi. Natijada pyesa “xulqiy pedagogika” vazifasini bajaradi: hissiy ta’sir orqali ijtimoiy normaga da’vat. Behbudiy aynan shuning uchun teatrni ommaviy ma’rifat darsxonasiga aylantiradi.

Behbudiyning safar tajribalari va tashqi dunyo bilan aloqasi uning g‘oyalari uchun “tashqi manba” vazifasini o‘taydi. U o‘qitish metodlari, darslik tuzilishi, bosmaxona amaliyoti, teatrni tashkil etish, hatto madaniy-ma’rifiy jamiyatlar faoliyatini yo‘lga qo‘yish borasida tashqi tajribalardan foydalanadi. Biroq u bu tajribalarni ko‘r-ko‘rona ko‘chirmaydi; mahalliy muhitga moslashtirish, urf-odatlar va iqtisodiy sharoitni inobatga olish orqali “mahalliydashgan modernizm” modelini ishlab chiqadi. Aynan shu moslashtirish qobiliyati uning tashabbuslarini qog‘ozdagi manifestlardan real ijtimoiy amaliyotga aylantirgan.

Ayollar ta’limi masalasi Behbudiyning ma’rifiy konsepsiyasida markaziy o‘rin tutadi. U ayolning savodli bo‘lishini oilaviy iqtisodiyot, farzand tarbiyasi va jamiyatning madaniy salohiyati uchun strategik shart deb biladi. Ta’limga kirish imkonlarini kengaytirish, qizlar uchun maktablar, uy sharoitida o‘qitish dasturlarini ishlab chiqish, o‘qituvchi-ayollar qatlamini tayyorlash — bularning barchasi ijtimoiy taraqqiyotning “ko‘paytiruvchi koeffitsiyenti” sifatida ko‘riladi. Shu mavzu matbuot va sahna asarlarida ham paydo bo‘lib, jamiyatning “ichki kuchini” uyg‘otishga xizmat qiladi.

Behbudiy merosining bugungi kun uchun ahamiyati ikki yo‘nalishda ko‘zga tashlanadi. Birinchisi — konseptual: u jamiyatni rivojlantirishning kommunikativ infratuzilmasini yaratish g‘oyasini ilgari suradi. Maktab, matbuot, sahna va jamoatchilik muhokamasini bitta tizim sifatida ko‘rish hozirgi axborot muhitida ham dolzarb; bugungi raqamli platformalar — bloglar, ijtimoiy tarmoqlar, podkastlar — o‘sha tizimning yangi shakllari, xolos. Ikkinchisi — metodik: tilni soddalashtirish, kontentni auditoriya ehtiyojlariga moslash, dalillash, bahs madaniyatini shakllantirish, ommabop janrlar orqali ma’rifiy g‘oyalarni tarqatish — bularning bari bugungi media savodxonlik siyosatida bevosita qo‘llanishi mumkin bo‘lgan saboqlardir. Behbudiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ma’rifatni “yuqoridan pastga” buyruq bilan emas, balki “yonma-yon” muloqot va ishtirok orqali amalga oshirish samaraliroq.

Oxir-oqibat, Behbudiy fenomeni shaxsiy iste’dod va qat’iyat bilan birga, institut qurish mahorati, tarmoq yaratish qobiliyati va kommunikatsiya dizaynini puxta bilishdan iboratdir. U yangi usul maktablari orqali bilimni, matbuot orqali dalil va muloqotni, sahna orqali esa hissiy yetkazuvchanlikni bir-biriga bog‘lab, milliy modernizatsiyaning “ichki mexanizmlari”ni ishga soldi. Shu sababdan ham Behbudiyini faqat “jadid arbobi” yoki “bir

gazetaning tahrirchisi” sifatida emas, balki ma’rifatning strateg va injeneri, kommunikatsion maydonning me’mori sifatida o’qish lozim. Uning merosi bugun ham til siyosatidan tortib, axborot tarqatish etikasi, madaniy siyosat va ta’lim islohotigacha bo’lgan keng doirada amaliy darslar beradi; bu darslarning yuragi esa bitta: jamiyatni o’zgartirishning eng ishonchli yo’li — tushunarli til, dalillangan fikr va ishtirokga ochiq muloqotdir. Mahmudxo’ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining eng muhim siymolaridan biri sifatida nafaqat ma’rifatparvar muallim, balki publitsist va dramaturg sifatida ham milliy uyg’onish jarayoniga beqiyos hissa qo’shdi. U yangi usul maktablari orqali ta’limni zamon talablari darajasiga ko’tarishga, milliy matbuot orqali jamoatchilik fikrini shakllantirishga, sahna orqali esa ma’rifiy g’oyalarni keng xalq ommasiga yetkazishga erishdi. Behbudiy faoliyati tahlili shuni ko’rsatadiki, u shaxsiy tashabbusni institutsional kuchga aylantirishda o’ziga xos tarmoq tafakkuridan foydalangan: maktab, matbuot, teatr va jamoatchilik muhokamasini yagona kommunikativ sikl sifatida uyg’unlashtirdi. Uning publitsistik merosi, pedagogik qarashlari va dramaturgiyasi hozirgi davr uchun ham konseptual va amaliy saboqlar beradi. Eng avvalo, tilning soddaligi, dalillangan fikr, auditoriya bilan muloqot, media va teatrning ma’rifiy vazifasi haqidagi yondashuvlari bugungi kunda ham jurnalistika, ta’lim va madaniy siyosat sohalarida dolzarbdir. Behbudiy merosini qayta o’qish orqali milliy modernizatsiyaning ichki mexanizmlarini chuqurroq anglash, shu orqali zamonaviy jamiyat rivojiga xizmat qiluvchi g’oyalarni qayta tatbiq etish mumkin. Demak, Mahmudxo’ja Behbudiy nafaqat o’z davri uchun, balki bugungi avlod uchun ham “ma’rifat me’mori” sifatida ibrat manbai bo’lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Behbudiy, M. (1913–1915). *Oyna* jurnali materiallari. Samarqand.
2. Behbudiy, M. (1914). *Padarkush*. Samarqand: Tipografiya.
3. Qosimov, B. (1999). *Milliy uyg’onish davri adabiyoti*. Toshkent: Ma’naviyat.
4. Zohidov, Z. (1994). *Jadidchilik va ma’rifat*. Toshkent: O’qituvchi.
5. Mirziyoyev, Sh. (2017). *Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz*. Toshkent: O’zbekiston.
6. Saidov, A. (2005). “Mahmudxo’ja Behbudiy va Turkiston jadidchilik harakati.” *O’zbekiston tarixi jurnali*, №3.
7. Allworth, E. (1967). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*. Stanford University Press.
8. Adeeb Khalid. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
9. Shamsutdinov, R. (2010). *O’zbek jadidchiligi tarixi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
10. Muhammadjonov, A. (2013). “Behbudiy dramaturgiyasida ijtimoiy tanqid.” *Sharq yulduzi*, №5.